

Dragana Antonijević

*Odeljenje za etnologiju i antropologiju
Filozofski fakultet Univerzitet u Beogradu
dantonij@f.bg.ac.rs*

Sanjaju li klonovi ljubav? Predstave o klonovima u popularnoj kulturi*

Apstrakt: Fantazije o klonovima, kiborzima i androidima postale su deo mitologije savremenog doba – mitologije biotehnoške ere u kojoj su učestala dostignuća genetskog inženjeringa podstakla strahove od moguće zloupotrebe naučnog znanja i njihovih posledica. U radu se razmatra fenomen reproduktivnog kloniranja ljudskih bića predstavljenog u delima popularne kulture, pre svega u filmskoj produkciji kao jednom od glavnih i najvažnijih izvora konstrukcije i prezentacije ideje o klonovima. Nakon uvodnog razmatranja ovog fenomena u naučnim, etičkim i medijskim debatama koje su prožete neprihvatanjem reproduktivnog kloniranja, pristupilo se analizi različitih upotreba motiva klona u odabranim filmovima. Ispitana je struktura i sadržaj žanrovske formule koja se koristi u filmovima o klonovima a koja je određena kao "socijalna melodrama", i sprovedena analiza mitskih obrazaca koji se vezuju za temu kloniranja, poput mita o besmrtnosti, mita o blizancima, mita o jedinstvenosti ljudske vrste, i drugo. Na kraju je ispitana priroda i poreklo straha i gađenja od klonova koji se, u svojim različitim oblicima, uglavnom svode na strah od dehumanizacije ljudi i na strah od nerazlikovanja i prekoračenja bioloških, sociokulturnih i metafizičkih granica.

Ključne reči: klonovi, reproduktivno kloniranje, popularna kultura, film, strah od gubitka razlika, strah od dehumanizacije

"Ali mit o Edipu pruža neku vrstu logičkog instrumenta koji omogućuje da se prebaci neki most između početnog problema: rađamo li se od jednog jedinog ili pak od dva... rađa li se isto iz istog, ili iz drugog?"
Klod Levi-Stros (Strukturalna antropologija, 224)

* Tekst je rezultat rada na projektu br. 177035 koji u celosti finansira Ministarstvo prosvete i nauke Republike Srbije.

Kratak uvod u (uznemirujući) fenomen kloniranja ljudskih bića

O čemu razmišljamo kada mislimo o klonovima

Kada je dr Jan Vilmot (Ian Wilmut) sa Roslin instituta u Edinburgu obznanio februara 1997. godine da je uspeo da klonira celo živo biće – ovcu Doli, dogodio se "šok budućnosti". Mnogima se učinilo da se "vrli novi svet" iz Hakslijeve mašte preselio u stvarnost pridružujući, tako, brojnim ljudskim strahovima i jedan novi – strah od klonova. Neki autori, posebno postmodernističkog i poststrukturalističkog usmerenja, naše doba vide kao najavu "post-humanog" društva, blisko nadolezećeg vremena u kome će prisustvo kiborga i klonova – tehnološki poboljšanih i/ili u laboratorijama genetski stvorenih i izmenjenih (ljudskih) bića biti realno moguće i izvodljivo. Odnos između znanja nauke i "znanja" o budućnosti koja se stiču iz naučnofantastične literature postala su izmešana i međusobno uslovljena, zamagljujući razliku između imaginacije i naučne činjenice.¹ Unutar takvih zamišljanja javlja se zabrinutost za sudbinu "prirodnog" čoveka i za savremeno društvo koje je Entoni Gidens već nazvao *odbeglim svetom (runaway world)* "koji je uveo nove vrste nepredvidljivosti, nove vrste rizika, nove vrste nesigurnosti, pri čemu neke od tih nesigurnosti potiču iz izvora za koje smo mislili da će svet učiniti predvidljivim... kao što su to nauka i tehnologija" (Hamilton 2003, 277).

Fantazije o klonovima, kiborzima i androidima postale su deo mitologije savremenog doba – mitologije biotehnoške ere u kojoj su učestala dostignuća genetskog inženjeringa podstakla emocije i strahove usmerene pre svega na (zlo)upotrebu "naučnog znanja, globalizujuće tehnologije i kontrole nad prirodom o čemu se razmišlja kao o mogućem neuspehu" koji nas može ugroziti (Hamilton 2003, 267)². Osnovni strah jeste da će se biotehnoškom manipula-

¹ O odnosu nauke i naučne fantastike postoje različita mišljenja koja se mogu svesti, uglavnom, na dve oprečne ideje: 1. nauka je postala deo naučne fantastike, a mnoga čudesa naučnofantastične imaginacije postala su naučne činjenice, pa se čini da u evolutivnom smislu nauka ishodi iz naučnofantastične uobrazilje koja služi nauci kao istorijsko izvoriste i imaginativna podloga; 2. naučna fantastika je loša nauka, i te dve stvari nisu isto niti ih treba brkati u vrednosnom i moralnom smislu; umesto čudesa naučne fantastike prevladuje horor – strah od posledica primene loše nauke i zlih naučnika kao rado obrađivane teme u popularnoj kulturi koje, sa svoje strane, generišu strahove od savremene nauke i posebno biotehnologije. Tako, po tom shvatanju, "lošu i ludu nauku" iz sf literature treba jasno razdvojiti od "dobre i prave" nauke iz realnog konteksta (v. Hamilton 2003).

² Teoretičari "rizičnog društva" to nazivaju simptomom "refleksivne modernosti" – periodom u kome su ideje Prosvetiteljstva o naučnom i ukupnom ljudskom napretku postale "ukaljane" galopirajućim tehnonaučnim znanjima koja prete da zagospodare društvom (v. Hamilton 2003).

cijom i genetskim inženjeringom otvoriti "Pandorina kutija" koju više niko neće moći ponovo da zatvori i uspostavi svet kakav smo do sada poznavali. Od srednjevekovnog Golema preko Frankenštajna Meri Šeli, pa do klonova, androida i robota – umnožavaju se slike zabrinjavajućih i zastrašujućih, mnogo ređe uveseljavajućih, rezultata čovekovog "igranja Boga". Svim tim bićima zajedničko je to da nisu proizvod prirode, već čoveka koji je sebe stavio u poziciju sve-mogućeg Tvorca. Duboko uznemirujuća činjenica u vezi artificijelnih, uz pomoć nauke i tehnologije stvorenih bića jesta ta da oni prestaju da budu ultimativni "drugi", poput vanzemaljaca, na primer, uz pomoć kojih se olakšava identitetska konstrukcija na semantičkoj osnovi "Mi : Oni", već "postaju naša braća, naše drugo ja" kako ističe Marina Vorner (Warner 1994, 21), sa kojima, međutim, nismo načisto kako će ispasti, kako će se ponašati, kakvu odgovornost prema njima treba da ispoljimo, kakve ćemo nove društvene uloge morati da dodelimo sebi i njima. Savremena zamišljanja ovakvih scenarija postavljaju pitanja granica čovečnosti i ljudskog digniteta, pretpostavljajući različite varijante odnosa između "nas" i "njih" kao našeg *alter ega*, ali više se bave pitanjem "nas" dok se u manjoj meri bave problemom koji je Meri Šeli pokrenula: dostojanstva i identiteta tih artificijelnih bića, njihovog prava da, jednom stvoreni ljudskom rukom, ispolje svoju čovečnost.

Činjenica je da ljudi o naučnim i biotehnološkim dostignućima obično saznaju iz medija i popularne kulture – sf romana, filmova i TV serija, a malo ili nimalo iz naučne literature. Razlog tome je što su naučne publikacije o rezultatima biotehnologije uglavnom nejasne i teško dostupne širokoj publici, mnogi naučnici nemaju ni želju da objasne svrhu svojih eksperimentalnih istraživanja smatrajući to previše komplikovanim, tako da običan svet svoje predstave o klonovima, na primer, stiče i konstruiše iz izvora koji su mu bliski, a tu temu obrađuju na popularan i razumljiv mada jednostran način što, pak, navodi mnoge naučnike da se pobune protiv "najgorih vizija i scenarija" koje publici nudi popularna kultura i publicistika. Sve ovo izaziva umnožavanje fantazija koje sadrže distopijske i tehnofobične slike budućnosti, funkcionišući kao dijagnoza savremenog društva, ali i kao prognoza u vidu "upozoravajućih, opominjućih narativa" (*cautionary tales*) (Ferreira 2005, 3). Zapravo, kako je već odavno uočeno, većina sf narativa, bilo da pripadaju popularnoj naučno-fantastičnoj ili "visokoj" književnosti, uvode teme o klonovima, robotima, androidima i vanzemalcima kao "dobrim za mišljenje" o nama samima, koristeći ih kao metaforične iskaze o društvu u kome živimo ili o onome ka kome stremimo (v. Gavrilović 2010, Gorunović 2010, Žikić 2010).

Kada je reč o klonovima, dela popularne kulture, medijski napisi, kao i tekstovi i knjige koji pretenduju na naučnu i publicističku ozbiljnost razmatraju u suštini *spekulativan scenario*, zamišljaju budućnost kakva bi mogla biti u nedostatku adekvatne spoznaje i nemogućnosti da analiziraju nešto čega još uvek nema u stvarnosti. To, uostalom, jeste zadatak i smisao naučne fantasti-

ke, ali deluje onespokojavajuće kada se o tome govori u naučnom ili paranaučnom diskursu koji spekulacije proglašava skoro kao činjenice, koristeći "žanr naučne fantastike kao širi kulturni trop" (Hamilton 2003, 267) i, kada je kloniranje u pitanju, ubrzano menjajući naučnofantastičnu sintagmu "nije se još dogodilo" u "samo što se nije dogodilo".

Pre nego što se pozabavim predstavama o klonovima u popularnoj kulturi, nakratko ću se osvrnuti na naučne činjenice vezane za kloniranje i etičke debate pokrenute tim povodom, bez namere da detaljnije ulazim u složenu problematiku kloniranja s aspekta biotehnologije, bioetike i biopolitike.

"You Are Never Alone with a Clone"³

Kloniranje podrazumeva aseksualnu reprodukciju organizma koji ima identičan genetski materijal s entitetom čija je kopija. Nauka razlikuje tri prirodna oblika kloniranja,⁴ a kloniranjem se smatraju i neki načini razmnožavanja u *in vitro* uslovima. U veštački izazvanim uslovima kloniranje se odnosi na procese molekularnog i ćelijskog kloniranja, zatim na replikaciju embriona koja za cilj ima stvaranje matičnih ili stem ćelija, i konačno kloniranje celih viših organizama koji se prirodno razmnožavaju isključivo seksualnim putem a koje je u *in vitro* uslovima moguće izvesti tehnikom transplantacije jedra u neoplođenoj jajnoj ćeliji. Tehnika koju naučnici primenjuju za dobijanje klonova naziva se "nuklearni transfer" (somatic cell nuclear transfer) gde je nukleus jajne ćelije uklonjen i zamenjen nukleusom telesne ćelije uzete iz odrasle jedinke. Kada su ljudska bića u pitanju razlikuju se *terapijsko* i *reproduktivno kloniranje*. Dok terapijsko kloniranje ima za cilj proizvodnju matičnih ćelija i njihovu upotrebu u lečenju različitih oboljenja i fizičkih trauma putem "genske terapije" (gene repair therapy), reproduktivno kloniranje ima za cilj proizvodnju kloniranih organizama (v. Antonić 2009).⁵

³ Rečenica preuzeta iz teksta "Jekyll and Jekyll" objavljenog u magazinu *The Economist*, 30. oktobar 1993. <http://www.highbeam.com/doc/1G1-14487862.html>

⁴ Tri prirodna oblika kloniranja su: partenogeneza ili "samooplodnja", apogamija ili razmnožavanje bez oplodnje preko resnica kod biljaka, i apomiksija – razvoj embriona iz neoplođene jajne ćelije.

⁵ Nauka za sada nema zadovoljavajući odgovor na pitanje da li je tehnički izvodljivo kloniranje ljudi, mada se na teorijskom nivou zna da je moguće, tim pre što se u svetu polako razvija industrija kloniranih životinja, kako u eksperimentalne tako i neke komercijalne svrhe (npr. kloniranje uspešnih trkačkih grla u konjičkom sportu i slično). Eksperimentalno kloniranje životinja odnosi se pre svega na sisare, pri čemu postoji snažna preporuka američke FDA da se meso i mleko kloniranih životinja (krava, svinja, ovaca i koza) još uvek ne upotrebljava u ljudskoj ishrani dok traju naučna istraživanja koja bi otklonila svaku sumnju i potvrdila njihovu bezbednost. FDA je izdala i spisak odgovora na mnoge mitove i

Od kada je 1993. godine objavljen rezultat jednog od prvih uspešno izvedenih eksperimenata s veštački izazvanim umnožavanjem blizanačkih ćelija ljudskog embriona⁶, pa preko uspešnog kloniranja ovce Doli, te nepotvrđene mada širom sveta objavljene vesti, iz decembra 2002. godine, da je Raelijanski pokret i njihova firma "Clonaid" uspela da donese na svet žensku bebu klona⁷, fantazmagorična slika "armije klonova dizajniranih za militarne svrhe, farme beba, katalogi klonova i 'porodice Frankenštajna' različitih vrsta" (Battaglia 1995, 673), ispunila je medije (v. Hopkins 1998) i naučne debate⁸, te proizvela brojne rasprave na različitim nivoima ozbiljnosti, ukazujući na to da

nesporazume vezane za kloniranje sisara i drugih životinja. Videti na: <http://www.fda.gov/animalveterinary/safetyhealth/animalcloning/ucm055512.htm>

⁶ Grupa naučnika sa Medicinske škole Univerziteta "Džordž Vašington" u SAD na čelu sa Džeri Holom (Jerry Hall), objavila je 24. oktobra 1993. godine da su uspešno klonirali ljudski embrion. O događaju koji je već tada izazvao snažne klonofobične reakcije prvi je pisao *Times*, nakon čega je usledila serija različitih medijskih tekstova. U tehničkom smislu, Hol i njegov tim uspeli su da podele ljudski embrion u individualne ćelije sa mogućnošću da se same razviju u nov kompletan embrion, i u artifičijelnim uslovima podstakli njegovo samoumnožavanje stigavši tako do 32 identične zasebne ćelije. Međutim, budući da je originalni embrion patio od hromozomskih defekata, ove blizanačke ćelije nisu imale mogućnost da se dalje razviju u celovit živi organizam, odnosno u ljudsko biće (Battaglia 1995, 673).

⁷ "Veliko mi je zadovoljstvo da saopštim da je rođena prva klonirana beba", rekla je direktorka *Clonaid* Brižit Boaselije (Brigitte Boisselier) na konferenciji za novinare u Holivudu 27. decembra 2002. godine. Vest, međutim, nikada nije dokumentovana nijednim pouzdanim dokazom da se događaj odista odigrao. http://www.ctv.ca/CTVNews/TopStories/20021227/clone_raelians_021226/.

⁸ Među nekim od najcitiranijih knjiga i zbornika radova u humanističkim i društvenim naukama, bioetici i biopolitici, koji iz različitih perspektiva razmatraju problem kloniranja, su: Leon R. Kass and James Q. Wilson, *The Ethics of Human Cloning*, Washington, DC: American Enterprise Institute Press, 1998; Gregory E. Pence, *Who's Afraid of Human Cloning?* Lanham, MD: Rowman & Littlefield, 1998; Gregory E. Pence (ed.), *Flesh of My Flesh: The Ethics of Cloning Human, A Reader*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield, 1998; Cass R. Sunstein and Martha C. Nussbaum (eds.), *Clones and Clones: Facts and Fantasies About Human Cloning*. New York: W.W. Norton & Company, 1998; Temat "Legislating Morality: The Debate Over Human Cloning" *Journal of Legislation and Public Policy* Vol. 4, Is. 1, 2000; Silja Voneky and Rudiger Wolfrum, *Human Dignity and Human Cloning*, Leiden, NLD: Martimes Nijford Publishers, 2004; Heiner Roetz (ed.), *At the Interface/Probing Boundaries, Vol. 27: Cross-Cultural Issues in Bioethics: The Exemple of Human Cloning*, 2006; i drugo. Za pregled nekih od najvažnijih knjiga napisanih pred kraj XX veka u duhu etičke debate za i protiv kloniranja ljudskih bića pogledati prikaz Rejčel Enkini (Ankeny 2001). U ovim publikacijama moguće je naći reference na brojne druge radove i knjige posvećene problemu kloniranja ljudskih bića.

je mogućnost ljudskog kloniranja u Zapadnoj kulturi frekventna tema i inspirativna imaginacija.

U pokrenutoj debati među prvima se javnosti obratio tvorac ovce Doli, Jan Vilmut, koji se distancirao od ideje kloniranja ljudskih bića postavivši sasvim ispravno pitanje – čemu bi to uopšte služilo – i konstatujući da on ne vidi nijedan dobar razlog za to (Ankeny 2001, 402). Vilmut je naveo tri potencijalna razloga za kloniranje ljudi: lečenje neplodnosti, "vraćanje u život" umrlog srodnika i kopiranje željene ličnosti, odbacujući sva tri kao etički neprihvatljiva (Corcos *et al.* 1999, 1051). Međutim, većina filozofskih, bioetičkih i biopolitičkih, antropoloških, pravnih i socioloških rasprava tretirala je klonove kao skoro sasvim izvesnu činjenicu s kojom se treba suočiti kao sa *novumom*, radikalno novom situacijom koja nam predstoji i o kojoj treba na etičkom i pravno-političkom nivou odlučiti za ili protiv (v. Shapiro *et al.* 2000).

Osnovni fokus rasprava bio je čovek i pitanja naše čovečnosti, humanosti, dostojanstva, individualnosti i opstanka u svetu svemoćne tehnologije i života s artificijelnim bićima. Raspravljalo se o disoluciji ličnosti, o granicama *selfa* koje se briše pred "fenomenom ogledala"⁹ – umnoženom pojavom mogjeg "drugog ja" koje je genetski isto sa mnom i istovremeno potpuno drugačije, s drugačijom sudbinom, svrhom i ciljem (moja sestra bliznakinja? moja ćerka zbog generacijske razlike? ili oba zajedno?). Mnogi su naveli pojavu blizanaca kao prirodni oblik kloniranja, ali to nije dobar argument budući da čak ni jednojajčani blizanci nemaju sasvim identičan genetski kod, kao što je, uostalom, moguće da dođe do pogreški prilikom kopiranja DNK i u slučaju kloniranja. Osim toga, bitnu egzistencijalnu i moralnu razliku čini ravnopravna istovremenost postojanja blizanaca koji mogu i ne moraju uticati jedan na drugog u kreiranju svojih autentičnih sudbina, dok klon narušava vremenski sled prirodne reprodukcije budući da nemonovno stiže *posle* originala te mu, u tom smislu, nije bukvalno blizanac, otežavajući svrstavanje klona u neku od ustanovljenih bio-socijalnih kategorija na osnovu generacijskog identiteta. Original, pak, svojim životnim izborima postavlja uzor koji može ograničiti slobodu klona kao kopije, ukoliko je klon svestan činjenice o svom poreklu – a trebalo bi da bude (v. Morscher 2005, 125-126, Garlick 2010, 144).

Razmatrana je, nadalje, moguća destrukcija heteroseksualne porodice, seksualne reprodukcije i narušavanja prirodnog i slobodnog/spontanog procesa nastanka nove osobe, koju odlikuje slučajnost i jedinstvenost genetskog koda, ukoliko se dozvoli aseksualna reprodukcija, odnosno replikacija putem kloniranja. S tim u vezi isticala se antropološka i socijalna važnost seksualne reprodukcije.

S druge strane, razmatrala se moguća sudbina klonova – razlozi za njihovo stvaranje, dignitet i sopstvo ljudskih kopija, kao i funkcije koje bi, eventualno,

⁹ *Fenomen ogledala* je poznat motiv u fantastičnoj i fikcionalnoj psihološkoj književnosti kao metafora disolucije i defragmentacije ličnosti (šizofrenije).

imali u ljudskom društvu. Navođene su različite moguće utilitarne svrhe klonova, u pojedinačnim sasvim ograničenim slučajevima i kontrolisanim uslovima ali moralno diskutabilne prirode (pravo roditelja da kloniraju svoje teško obolelo dete, pravo heteroseksualnih neplodnih parova kao i gej i lezbijskih parova da imaju klonirano potomstvo i slično)¹⁰ (v. Hopkins 1998, Shapiro *et al.* 2000), a razmatrane su i etički sasvim neprihvatljive "farme klonova" i njihove upotrebe za ubiranje organa ili za političke ciljeve. Argumentacija nekih autora¹¹ koji se zalažu za reproduktivno kloniranje u smislu kreiranja i dizajniranja željene ličnosti – kloniranog deteta kao proizvoda svesne i voljne želje svojih roditelja a ne kao rezultata "reproduktivnog ruleta", ili pak dizajniranja različitih tipova ljudske vrste sve do stvaranja Natčoveka – superinteligentnog, fizički izdržljivog i izvanredno sposobnog bića, kod mnogih stvara iskrenu jezu i otpor (v. Henry 2010).

Preovlađujuće stanovište bioetike i ljudskih prava je negativno i protivno ljudskom kloniranju u reproduktivne svrhe, dok se debate o etičkoj opravdanosti terapijskog kloniranja i dalje vode (v. Sparrow 2009). Najčešće se kao ključni argument navodi deontološka *etika odgovornosti* filozofa Hansa Jonasa,¹² koja ističe odgovornost kao osnovnu moralnu dužnost čoveka i njegovu obavezu da svojim postupcima ne ugrozi prirodu niti uslove neophodne za neograničeno postojanje čovečanstva, njegovu slobodu i autentičnost (Morscher 2005)¹³. Po-

¹⁰ Diskutabilna priroda ove ideje odnosi se, osim moralnih razloga, i na činjenicu da teško obolelo dete (zapravo, svako od nas) nosi u sebi gen s predispozicijom za određene bolesti. Kloniranjem taj gen bi se preneo i pod određenim okolnostima ponovo aktivirao i kod klona izazvao istu tu bolest s istim ili sličnim ishodom kao kod originala. Nadalje, pitanje je koliko bi takvi roditelji mogli da se uzdrže da ne utiču na klona da imitira život svog prethodnika umesto da vodi svoj autentičan život, bez prisile i pritiska roditeljske projekcije u odnosu na željeni rezultat replikacije. Što se tiče gej parova, oni imućniji u nekim zemljama već koriste oplodnju *in vitro* i instituciju surogat majke da bi dobili potomstvo, pa se postavlja pitanje opravdanosti kloniranja u te svrhe.

¹¹ Obično se navode imena Gregori Pensa (*Gregory Pence*), profesora filozofije na Univerzitetu Alabama koji se bavi medicinskom etikom, i Li Silvera (*Lee Silver*), profesora molekularne biologije na Univerzitetu Princeton, koji se najistrajnije zalažu za dozvolu reproduktivnog kloniranja ljudskih bića.

¹² O *etici odgovornosti* Hansa Jonasa sa referencom na originalne radove v. Morscher 2005, Antić 2009.

¹³ Edgar Morčer navodi tri filozofsko-moralna argumenta protiv kloniranja, tzv. Biderštajn argument (kloniranje kao medicinska procedura može proizvesti nepoznate opasnosti i rizike kako za klonirano biće tako i za celo čovečanstvo); Frankenštajn argument (zloupotreba medicinske procedure kloniranja i moguće katastrofalne posledice takvog postupka); Rubinštajn argument (kloniranje ugrožava dostojanstvo, autonomiju i slobodu kloniranog bića zato što mora da prati sudbinu svog originala). Svaki od ovih argumenata ima svoje *pro et contra* razloge, ali ukupna rasprava ostaje u domenu moralne neprihvatljivosti kloniranja (Morscher 2005).

vezujući problem odgovornosti s problemom kloniranja isticala se i Habermasova¹⁴ teza da "klon nalikuje robu, a da je kloniranje svojevrstni savremeni oblik robovlasništva", budući da klon nije proizvod slučajnih okolnosti već svesnog delanja i namere neke druge osobe, čime se odgovornost ljudi podiže na viši nivo. Mi nismo samo odgovorni za nastanak te nove osobe, prema kojoj se ponašamo kao vlasnici, već smo odgovorni i za sve osobine koje će ona imati, uskraćujući kloniranim bićima pravo na odgovornost koju bi imali prema sebi i pravo na jedinstvenost i neponovljivost genetskog koda, budući da su plod naše namere a ne spontanog i prirodnog procesa nastanka, na čemu počiva ljudska vrsta. Konačno, postavljena su i pitanja religijske prirode – razmotren je stav najvažnijih svetskih religija po pitanju kloniranja (v. npr. Roetz 2006, Sulmasy 2006, Antičić 2009), te zaključeno da čoveku nije primereno da se "igra Boga" i remeti prirodni i od Boga stvoreni poredak.

Debate na ovu temu u većini zemalja i u Ujedinjenim nacijama završile su se zakonski regulisanom zabranom reproduktivnog (a negde i terapeutskog) kloniranja ljudskih bića¹⁵ – barem do daljneg.

Klonovi u popularnoj kulturi

Tema kloniranja i žanrovska formula

Tema kloniranja je u popularnu kulturu masovnije ušla 70ih godina XX veka, mada kao preteču žanrovske upotrebe ove teme u savremenoj naučnoj fantastici mnogi navode film *Invasion of the Body Snatchers* [Invazija kradljivaca tela] Dona Sigela iz 1956. godine, u kome je predstavljena vanzemaljska invazija

¹⁴ O ovoj ideji Jirgena Habermasa izloženoj u knjizi *The future of human nature* (2003) v. Antičić 2009, Garlick 2010.

¹⁵ UNESCO je 1997. doneo Deklaraciju o humanom genomu i ljudskim pravima, u kojem se navodi da postupci koji su u suprotnosti s ljudskim dostojanstvom, kao što je reproduktivno kloniranje ljudskih bića, nisu dopušteni (tekst deklaracije u: Unesco i bioetika, zbirka osnovnih dokumenata, Center for Ethics and Law in Biomedicine 2008). Savet Evrope je takođe doneo nekoliko preporuka o zabrani kloniranja ljudskih bića u različitim Konvencijama o ljudskim pravima (v. Antičić 2009). U našoj zemlji kloniranje u reproduktivne svrhe je zabranjeno *Kodeksom profesionalne etike Lekarske Komore Srbije*, članom br. 37, gde se kaže: "Stvaranje genski identičnih lica suprotno je etici i poštovanju ljudskog dostojanstva. Zabranjeni su eksperimenti usmereni na stvaranje genski istovetnog ljudskog bića, odnosno sa istim genetskim sistemom koji ima i drugo ljudsko biće – živo ili umrlo." http://www.paragraf.rs/propisi/kodeks_profesionalne_etike_lekarske_komore_srbije.html. U *Ustavu Republike Srbije*, u odeljku "Pravo na život", član 24, stoji: "Zabranjeno je kloniranje ljudskih bića". http://www.sllistbeograd.rs/documents/ustav_republike_srbije_lat.pdf.

hladnih i neemocionalnih kloniranih bića koji naseljavaju usnula ljudska tela i oduzimaju im dušu u nameri da opustoše Zemlju.¹⁶ Kako filmovi i TV serije čine nesumnjivo najuticajniji i najrasprostranjeniji vid popularnokulturnog kreiranja predstava o kloniranju i genetskom inženjeringu, ne čudi da je većina analiza bila usmerena pre svega na domen ovakve kulturne produkcije. Tako na primer, Kreg Kormik je, za potrebe istraživanja agencije Biotechnology Australia, proučio scenarije i izdvojio ukupno 33 filma koji su se od 1971. do 2005. godine bavili ljudskim reproduktivnim kloniranjem¹⁷ (Cormick 2006). Njega je interesovao način na koji su biotehnoška naučna istraživanja i naučnici bili prikazani u filmovima¹⁸, da bi te nalaze potom uporedio s istraživanjima javnog mnjenja u vezi kloniranja i (ne)poverenja u nauku i njene regulative. Kristina Korkos, Izabel Korkos i Brajan Stokhof uradili su sličnu studiju, s akcentom na pravne i socijalne komentare različitih tema o kloniranju, genetskom inženjeringu i savremenoj tehnologiji u naučnofantastičnoj literaturi i filmovima, s posebnim osvrtom na nekoliko epizoda u TV serijalima *X-Files* i *Star Trek: The Next Generation* (Corcos et al. 1999).¹⁹ Antropološkim razmatranjem rodnog problema replika i pitanjem samoumnožavanja kao suplementa, tj. dopune sopstvene nedovoljne ličnosti kloniranim "ja" s drugačijim osobinama i sposobnostima, bavila se Debora Batalja analizirajući ovu temu u popularnim filmovima (detaljnije u komediji *Multiplicity*) i ističući značaj filma kao "glavnog i preovlađujućeg kulturnog dokumenta savremenog društvenog života" (Battaglia 2001, 495).

¹⁶ Film je uvršćen među najznačajnija filmska ostvarenja u Americi. Pripisivane su mu različite političke konotacije, uglavnom kao metafora antikomunističke histerije u Makartijevo vreme i ujedno straha od gubitka ličnosti i individualnosti zbog sovjetske i uopšte komunističke ideologije. Interesantno je da su, uprkos brojnim tumačenjima, pisac novele Džek Fini (Jack Finney) i režiser Don Sigel (Don Siegel) složno odbijali bilo kakvu političku konotaciju filma, tvrdeći da tako nešto uopšte nisu imali na umu. Poznat je i rimejk iz 1978. godine režisera Filipa Kaufmana. Originalni film i novela poslužili su za stvaranje varijanti pod nazivom *Body Snatchers* (Kradljivci tela) Abela Ferare iz 1993. godine i *Invazija* Olivera Hiršbigela iz 2007. godine, oba s nešto izmenjenim sadržajima ali očuvanom osnovnom idejom invazije kradljivaca tela (klonova) dok su ljudi u usnulom stanju. http://en.wikipedia.org/wiki/Invasion_of_the_Body_Snatchers

¹⁷ Mada, ne samo time budući da je u ovu filmografiju Kormik uključio i dva koja se bave kloniranjem dinosaurus – *Jurassic Park* (1993) i *The Lost World: Jurassic Park* (1997), oba po romanu i scenariju Majkla Kričtona. U franšizi o tematskom parku iz doba Jure do sada je snimljeno tri filma, a četvrti se očekuje tokom 2013. godine. [http://en.wikipedia.org/wiki/Jurassic_Park_\(franchise\)](http://en.wikipedia.org/wiki/Jurassic_Park_(franchise))

¹⁸ Jedan od prvih filmova koji je verno preneo dotadašnja znanja o postupku kloniranja koristeći dokumentarni insert i prateće objašnjenje bio je čuveni film *The Boys from Brasil* [Momci iz Brazila] (1978), čiju temu predstavlja navodni posleratni uspešno izveden eksperiment Jozefa Mengelea da višestruko klonira Adolfa Hitlera.

¹⁹ U ovom radu u Apendixu je dat spisak najpoznatijih TV serija, filmova, romana i tinejdžerske literature u kojima se obrađuje problem kloniranja.

Kloniranje je prisutno u žanrovski različitim filmovima. Kreg Kormik je tematski razvrstao filmove prema vremenu zbivanja radnje i nameri da se kloniranje prikaže na (ne)realističan način. Uz neke moje intervencije²⁰, ta klasifikacija bi ovako izgledala: 1. savremenom društvenom realizmu pripadali bi filmovi poput *The Boys from Brasil*, *Anna to the Infinite Power*, *Cloning of Joanna May*, *Cloned*, *The Third Twin*, *Blueprint*, *Never Let Me Go*, *Womb* i dr.; 2. budućem društvenom realizmu *The 6th Day*, *Yesterday*, *Parts: The Clonus Horror*, *The Island*, *Moon*; 3. naučnoj fantastici shvaćenoj kao zbivanje u dalekoj budućnosti u galaktičkim razmerama – *Star Wars: Attack of the Clones*, *Star Trek: Nemesis*, *Alien Resurrection*, itd; 4. komedijama – *Sleeper*, *Multiplicity*, *Austin Powers: The Spy Who Shagged Me*, *Austin Powers in Goldmember*, itd; 5. akcionim i horor dramama, npr. *The Clones of Bruce Lee*, *Godsend*, *Replikator: Cloned to Kill*, i dr; 6. animiranim filmovima, npr. *Neon Genesis Evangelion*, *Clone High*, *Star Wars: Clone Wars*, itd.

Bilo da je reč o naučnoj fantastici ili o filmovima koji se mogu odrediti kao savremeni ili skori budući realizam, smatram da *formulu* tih priča čini ono što je Džon Kavelti nazvao *socijalnom melodramom*. Nju karakteriše sinteza melodramskog obrasca koji teži emotivnoj i moralnoj satisfakciji udružene s razradom neke aktuelne društvene situacije povezane s nekim bitnim socijalnim ili istorijskim fenomenom (Cawelti 1976, 261), u ovom slučaju – kloniranjem i biotehnologijom. Strukturalnom karakteristikom ovog tipa formule postiže se dvostruki efekat: društveno okruženje se kritički razmatra, otkrivajući skrivene motive, tajnu moć i korupciju, ljudsku beskrupuloznost i pohlepu u pozadini socijalnih institucija ili događaja, dok melodramski obrazac donosi, nakon mnogih peripetija u kome je zlo privremeno trijumfovalo, završnu umirujuću satisfakciju, potvrdu ponovo uspostavljenog poretka i srećnog ili barem obećavajućeg kraja za pozitivne likove. Preneto na filmove o kloniranju, ova formula sa svojim sastavnim elementima – situacijom, obrascem akcije, likovima i okolnostima, uspešno funkcioniše u nizu različitih dela. Međutim, narativizacija tog problema mahom je površna, jednostrana i s retkim izuzecima, poput filmova najskorije produkcije kao što su *Blueprint* [Kopija] (2003)²¹, *Moon* [Mesec] (2009)²², *Never Let Me Go* [Ne daj mi nikada da odem] (2010)²³ ili *Womb* [Materica] (2010)²⁴,

²⁰ Dodala sam neke filmove iz produkcije nakon 2005. godine koje Kormik nije uvrstio. Poslednju 5. grupu filmova u njegovoj klasifikaciji koju je on nazvao "davno zaboravljenim" na osnovu toga da ih danas retko ko gleda i da se nisu visoko kotirali na listama popularnosti, ja sam izostavila budući da mi takvi kriterijumi nisu bili od važnosti. Stoga sam predloženoj listi dodala 5. i 6. grupu imenujući ih kao "akcione i horor drame" i "animirane filmove".

²¹ Režija Rolf Schübel.

²² Režija Nathan Jones.

²³ Režija Mark Romanek.

²⁴ Režija Benedek Fliegauf.

ne ulazi u psihološko nijansiranje niti kompleksnije socio-kulturno i etičko razmatranje posledica kloniranja po "originale", "kopije" i njihovu okolinu.

*

Osnovnu situaciju čini uspešno realizovano kloniranje u utilitarne svrhe: a) zarad militarnih ciljeva – kloniranje "vojske istih" koja treba da ovlada Zemljom, bilo da je reč o vanzemaljskim ili ljudskim bićima²⁵; b) "farme klonova" zbog žetve i transplantacije organa kao savremenog alhemijskog "eliksira mladosti" bogatih i moćnih "originala"; c) kloniranje kao kreiranje željene ličnosti sa ciljem da se "vrati u život" umrla bliska osoba, najčešće dete ili ljubavnik, ili neka poznata ličnost zbog njenih osobina; d) kreiranje željene ličnosti u podvarijanti samoljublja, odnosno samokloniranja iz egoističnih pobuda da bi se sopstveni talenat i neka sposobnost produžili i preneli na "sebe drugog", tj. jednog ili više klonova; e) kloniranje kao eksperiment "ludih" naučnika.

Budući da je kloniranje najčešće prikazano kao tajni, kriminalni i ilegalni čin, zaplet i akcija se koncentrišu oko otkrivanja zavere i moralno neprihvatljivog / pravno nedopustivog / egzistencijalno ugrožavajućeg kloniranja, te osujećenja takvih namera eliminacijom klonova i/ili eliminacijom zaverenika i osoba kojima su pripisane zle namere i postupci. Kao što je već rečeno, retki su filmovi čiji zaplet počiva na psihološkoj, socijalnoj i moralnoj drami klona kada shvati ko je i zbog čega je stvoren. U tom slučaju film se razrešava pobunom klonova, razotkrivanjem mahinacija i oslobađanjem od nametnute sudbine (kao na primer u filmovima *The Island* i *Moon*), ili napuštanjem emotivne i društvene veze koja je do tada postojala, eventualno, s originalom ili usvojiteljskom porodicom (npr. *Blueprint* ili *Womb*).

Razrešenje zapleta u popularnokulturnim delima nikada ne ide dalje od eliminacije neposredno ugrožavajuće ili moralno-psihološki dramatične situacije. Oslobođeni prinudne sudbine i motiva svojih tvoraca, klonovi stupaju među nas a da nam nije ponuđena dalja imaginativna razrada – kako živeti s njima, na koji način im omogućiti i osmisliti mesto među nama bez straha i stigmatizacije? Na nivou strukture žanra ovaj problem se može objasniti melodramskom formulom koja okončava radnju čim se pojavi srećan ili obećavajući kraj zapleta. Međutim, kao gledalac ovakvih filmova ne jednom sam se upitala – dobro, a šta dalje biva s njima i nama? Siže u kome se razrađuje nečiji

²⁵ Podvarijante ove teme obrađene su u *Star Wars: Attack of the Clones* (2002) i *Star Wars: Clone Wars* (animirani, 2008) gde armija klonova najpre ratuje udružena s džadajima protiv separatista, a potom u službi Republike protiv džadaja. U epizodi "Oblivion" *Star Trek: Voyager* serijala klonirana je cela posada broda, dok u filmu *Star Trek: Nemesis* (2002) klon kapetana Žan-Lik Pikara želi da izvrši vojni udar i napadne Federaciju.

život svakako nije stran delima popularne kulture. No, rekla bih da dosadašnja poznata kulturna i društvena situacija ne omogućava suvislo elaboriranje pomenute teme: svakodnevni život klonova i problemi s kojima bi se mogli susresti, te načini na koji bi bili rešeni, predstavljaju još uvek nepoznanicu koja nas ujedno plaši i intrigira, a na koju nemamo valjan odgovor jer klonovi, ipak, još uvek nisu među nama.

Odstupanje od obrasca javlja se u filmu *Never Let Me Go* (2010), rađenom prema istoimenom romanu Kazuo Işiguro²⁶ iz 2005. godine, u kome se radnja odvija u savremeno doba u Engleskoj gde je kloniranje, za potrebe žetve organa, društveno dopušten postupak koji ne nailazi na osudu ali izaziva rezervisanost i prezir. Međutim, ovaj umetnički film čija je centralna tema psihološka drama klonova, po svojoj ideji, celokupnoj radnji, sofisticiranosti s kojom su prikazani odrastanje, prijateljstvo i ljubav među klonovima, njihova čovečnost i kreativni potencijal, te pesimističnoj atmosferi bezizlaza, odudara od žanrovske formule (više o analizi romana i filma videti na primer u: Carroll 2010, Garlick 2010, Whiting 2011).

Likovi i njihove karakteristike najčešće su dati šematski, bez mnogo produbljiivanja.

Negativne likove čine: a) zle, nemoralne i beskrupulozne korporacije, interesne grupe ili delovi vladajućeg sistema koji ilegalno uzgajaju "farme klonova" zarad profita ili ovladavanja društvom, spremnih na ubistvo ukoliko se otkriju njihove zavere i mahinacije; b) "ludi" naučnik/lekar čija se fiksacija realizuje u tajnom eksperimentu kloniranja sa ili bez znanja i učešća osoba koje su klonirane, odnosno, žele klona neke umrle ili odsutne osobe; c) bogate (nemoralne?) osobe koje su platile kloniranje da bi sebi produžili život i od klona ubrali potrebne organe (uglavnom indirektno prisutnih u radnji filma); d) klonovi kao bezosećajna, destruktivna bića kojima se manipuliše u različite svrhe.

Posebnu grupu likova čine moralno diskutabilne, ali ne obavezno i negativne ličnosti koje iz očajanja zbog izgubljene osobe ili samoljublja pristupaju (i)legalnom kloniranju.

Pozitivne likove predstavljaju ljudi koji su se iz osećanja egzistencijalne ugroženosti ili moralnih i čovekoljubivih razloga usprotivili kloniranju. U drugoj varijanti, pozitivni akteri su klonovi kada se radnja koncentriše na njih i njihovu sudbinu. U tim slučajevima klonovi su predstavljeni u punom humanom kapacitetu, kao dostojanstvena ljudska bića u potrazi za slobodom, svojim pravima, individualnošću i željom da svoj životni put kreiraju nezavisno od originala i prvobitno namenjene sudbine. Značajno je istaći da nijedan film, koji se na ovaj način bavio klonovima, nije propustio da predstavi klonove, u trenutku spoznaje, kao nesretne, zbunjene i pogođene saznanjem o svo-

²⁶ Prevedeno na srpski "Ne daj mi nikada da odem" 2009. godine u izdanju "Plato" – Beograd.

joj prirodi i poreklu, potencirajući poruku o neprirodnosti i socijalnoj manjkavosti artificijelne reprodukcije. Naime, spoznaja klona da nije autentična ličnost već kopija, namerno stvorena iz određenih utilitarnih pobuda, čini bit njegove lične drame.

Treba pomenuti i kolektivno predstavljen lik običnih ljudi iz svakodnevice. Razmatranje njihovih reakcija na pojavu i prisustvo klonova čini zanimljiv segment popularnokulturne prezentacije ovog fenomena. Oblici njihovog ponašanja kreću se od ignorisanja i ravnodušnosti, preko hladne distanciranosti do prezira i gađenja prema klonovima. Očigledno da popkulturna imaginacija ne ide dalje od konstatacije nemoćne ravnodušnosti i odbojnosti pred fenomenom kloniranja. Šok saznanja i pobuna protiv takvog čina prepušteni su glavnim akterima – samim klonovima ili odabranim ljudima na kojima je zadatak da spreče kloniranje ljudskih bića, dokle god se kloniranje zamišlja u sferi nedozvoljenog čina.

Međutim, da li treba očekivati da se klonovi pobune protiv aseksualne reprodukcije kao društveno dozvoljene i prihvaćene prakse? Imaju li oni tu moć da utiču na svoja ljudska prava ili na promenu/ukidanje te prakse ukoliko se ona pokaže kao nezadovoljavajuća i loša po njih, posebno je pitanje na koje popularna kultura nema adekvatan odgovor. Ne mislim da popularna kultura treba da ima odgovor na taj problem, samo upućujem na činjenicu da je njen opseg razmatranja ove teme još uvek mnogo uži od onog koje pitanje kloniranja u načelu postavlja.

Okolnosti radnje čine prostor i vreme. U većini filmova vreme je sadašnje ili blisko buduće, sugerišući isto ono što se može čuti u naučnim i etičkim debatama, a to je da je reproduktivno kloniranje ljudi praktično tu – među nama, s nedovoljno poznatih pozitivnih i velikim brojem naslućenih negativnih posledica. Prostor najčešće čine izolovana okruženja u kojima se proizvode i gaje klonovi, ili svakodnevni, poznati i uobičajeni prostor oko nas u trenutku kada oni stupe među ljude rukovođeni pobudama svojih kreatora, odnosno otkriju tajnu svog porekla.

O čemu se čuti?

Ono što većina filmova, ali i medijskih tekstova, ne prikazuje ili to čini u nedovoljnoj meri, odnosno, to čini na pogrešan način, jesu, pak, neki veoma važni elementi antropološke spoznaje o prirodi i karakteristikama klonova.

Najpre, u većini filmova kloniranje je prikazano na fantastičan način – klonovi se rađaju i magičnom brzinom odrastaju u nekakvima ogromnim mehurima koji treba da imitiraju matericu. Nerealnoj predstavi o kratkom vremenu potrebnom da se pojavi sasvim odrasli i oformljeni klon, poput kakve "fotokopije"²⁷, u ne-

²⁷ O klonovima kod nekih autora postoji opaska da su "Xerox people".

kim naučnofantastičnim filmovima, poput *Meseca (Moon)* ili *Šestog dana (The 6th Day)*, pridodaje se i ideja o mogućnosti presađivanja stečenog znanja i sećanja kloniranog originala. U stvarnosti, klon se razvija i rađa kao i svako drugo živo biće – u uterusu (surogat) majke. Rađa se kao nemoćna ljudska beba kojoj je potrebno svo ono vreme da odraste, razvije se i stekne, po prvi put i nezavisno od iskustva originala, svoja saznanja potrebna za život u svetu. U tom smislu, ma koliko genetske sličnosti imao s originalom uz neminovnu generacijsku razliku, klon će biti posebno i jedinstveno biće po svom socio-kulturnom iskustvu, jednako kao što se razlikuju po svojim životnim putevima i odrasli jednojajčani blizanci.

Ali, ko će klonu obezbediti socijalne uslove odrastanja? Ako se izuzme veza s originalom, a taj odnos najčešće uopšte ne postoji, klon je u potpunom smislu reči siročić, bez prirodnih roditelja i društvenog statusa koji bi mu rođenjem pripao u okviru neke porodice i društvene zajednice. U mnogim filmovima i debatama biva skrajnuta ili neprikazana ta važna socijalizujuća i kulturna dimenzija života klonova koja, umesto instant replikacije unutar nekog biotehnološkog sistema, zahteva detinjstvo – vreme odrastanja, edukaciju, socijalizaciju, te brigu, ako već ne i ljubav, za klonirano biće. Stoga je značajano da se skrene pažnja s genetskog determinizma, koji preovlađuje u filmovima i medijskim i naučnim debatama, na važnost okolnosti i društvenog okruženja – porodice "originala" koja će prihvatiti klona, usvojiteljske porodice, internata za klonove-siročad, farmi za njihovo uzgajanje, susedstva ili vršnjačke grupe – u kome klon odrasta i socijalizuje se, čineći njegovu sudbinu neminovno drugačijom od originala.

U *Momcima iz Brazila* ovaj momenat je jasno potcrtan: osim genetske identičnosti s Hitlerom, Mengele je pažnju posvetio tome da kloniranoj deci obezbedi iste porodične okolnosti u kojima je mladi Adolf odrastao. Uprkos fizičkoj i karakternoj sličnosti i sklonostima, ipak je svako dete ispoljilo izvesnu samosvojnost i razliku u odnosu na "original" pod uticajem porodičnog vaspitanja i okruženja. Slično je u filmovima *Ana do beskrajne moći*, *Treći blizanac* ili *Godsend* gde klonovi rastu kao sva druga deca u porodicama koje su tajno prihvatile da usvoje klona, odnosno majka je pristala da rodi nečijeg klona, sve do trenutka spoznaje o poreklu ili o posebnim osobinama klona kada počinje drama. Ono što se ovim filmovima implicira jeste mogućnost normalnog odrastanja klona sve dotle dok se prikriva činjenica da je nečiji replikant. U filmu *Materia*, iako je kloniranje dozvoljeno, vršnjaci izbegavaju druženje s kloniranim detetom jer im roditelji to brane, ostavljajući klona u društvenoj izolaciji i stigmatizaciji. U *Ne daj mi nikada da odem* ljudi ispoljavaju distanciranost i prezir prema klonovima koji rastu u posebnim internatima gde im se obezbeđuje minimalno obrazovanje, koliko da nauče da prežive i snađu se do trenutka kada će ih, u njihovim dvadesetim godinama, pozvati da doniraju organe i time, već nakon druge ili treće operacije, završiti svoju misiju. Usamljenost, ravnodušnost

okoline i prepuštenost sudbini klonovi u ovom filmu prevazilaze međusobnom podrškom i utehom koju jedni drugima pružaju.

Zbog čega je proces odrastanja i socijalizacije klonova retko prikazana tema u popularnoj kulturi? Prvi odgovor koji se nameće je čisto komercijalne prirode: uzbudljiv i akcioni scenario prodaje film (ili knjigu) kome je, zbog toga, stalo da odraslo klonirano biće što pre pusti u zaplet ne gubeći vreme na godine njegovog detinjstva. Pa ipak, instant proizvodnja već odraslih klonova stvara potpuno pogrešnu sliku, lišavajući humanosti, detinje nevinosti i osetljivosti klonirano biće. U tome leži, moguće, i drugi razlog: ako klona iz komercijalnih i/ili kulturoloških razloga treba prikazati kao društveno "pogrešnu", duhovno sterilnu, neomotivnu ili čak destruktivnu osobu, onda nema mesta njegovoj humanizaciji koja bi kod gledalaca izazvala empatiju. U meri u kojoj popularna kultura nastoji da kloniranje prikaže kao etički neprihvatljiv čin, u istoj toj meri mora da izoluje i stigmatizuje klona, umanju njegovu čovečnost do tačke u kojoj nam je identifikacija s njim krajnje otežana i nepoželjna.

Drugi veliki problem u vezi klonova koji popularna kultura razrađuje na različite načine, a opet jednostrano, jeste njihova seksualnost. Nauka je po tom pitanju nedvosmislena: klonovi su sposobni za prirodnu seksualnu reprodukciju, a njihovo dete nije klon već čovek u punom smislu te reči, neponovljiv genetski materijal nastao slučajnom kombinacijom gena svojih kloniranih roditelja. Pa ipak, seksualna ljubav među klonovima (osim u filmu *Never Let Me Go*) i njihovo eventualno potomstvo nisu bili predmet obrade u filmskoj produkciji. Uglavnom, u nekim filmovima im se odriče reproduktivna moć, u drugima su prikazani kao aseksualne osobe, u trećima im se brane međusobni seksualni odnosi. Posebnim načinom prikazivanja te teme u popularnoj kulturi, u meri u kojoj je i ako je ona sama kritički komentar društva, nastoji se, pretpostavljam, da se osvesti i istakne aspekt zloupotrebe društvene moći i kontrole nad kloniranim bićima ograničavanjem jednog od suštinskih aspekata ljudske prirode, ali, s druge strane, time se dodatno otežava naše moguće poistovećivanje s njima. Postavljeni u poziciju robova, monaha, aseksualnih bića ili večite dece, nedoraslih ili socio-biološki neostvarenih osoba, uskraćenih za pravo reprodukcije i seksualne ljubavi, nameće nam se slika odbojnosti ili sažaljenja, nijedna pak dovoljna da bi nam omogućila da se lako identifikujemo s klonovima.

Lišeni, tako, detinjstva, društvenih veza, emocija i seksualnosti, klonovi su spremni da nas uplaše.

Motivi i mitovi: strah, odbojnost i gađenje od klonova

Filmovi/knjige o klonovima, po pravilu, ne spadaju u horor žanr. Čak i kada su prikazani kao destruktivna bića, oni nisu monstumi koji će nas svojim čudovisnim izgledom i užasavajućim ponašanjem uplašiti. Strah od klonova je drugačiji.

Dobar deo popularnokulturne produkcije koja koristi temu kloniranja iskusa naše granice čovečnosti, izaziva nelagodu pred nemogućnošću da do kraja pojmimo kakve bi razmere i putanje dobio naš odnos s klonovima, kojim izazovima bismo mogli da odolimo a gde bi naša humanost pala na ispitu, proizvodeći osećaj groze pred slikama sopstvene beskrupuloznosti, egoizma ili ravnodušnosti. Motiv uzgajanja klonova radi ubiranja organa potrebnih da bi se neka druga osoba održala u životu ili podmladila (pr. *Parts: The Clonus Horror, The Island, Never Let Me Go*), predstavlja jedan od takvih duboko uznemirujućih izazova našoj humanosti. U tome svakako počiva teško izreciva nelagoda od klonova, prikrivajući strah od nas samih i prekoračenja normi koje su više od moralnih, društvenih ili kulturnih. Mogućnost da svoje biološko propadanje i smrtnost odložimo ili prevaziđemo uz pomoć biotehnologije i transplantacije organa uzetih od klonova predstavlja izazov metafizičkim granicama kojima poimamo i određujemo sebe kao vrstu: žudnja za besmrtnošću i s tim povezana fetišizacija tela mogu nas učiniti mnogo manje čovečnim nego što bi nas približili božanskom. *Mit o besmrtnosti* čijem bi održavanju klonovi kao "magacini za rezervne delove" mogli da posluže sadrži *strah od dehumanizacije* nas samih.

Drugi tip straha koji se generiše upotrebom klonova kao motiva spada u opseg *mita o blizancima i/ili mita o dvojniku*. Blizanci ili Dioskuri – koji u nekim primitivnim kulturama izazivaju užasan strah dok se u drugima tretiraju kao božanstva – u mitološkom korpusu nosioci su moćne sile, predstavljeni kao spoj suprotnosti prikazujući jednog blizanca kao dobrog, uzvišenog i svetlog, a drugog kao zlo, mračno i htonsko biće. U brojnim kosmogonijskim mitovima oni su kulturni heroji-tvorci s antagonističkim funkcijama – stvaralačkom i rušilačkom (Chevalier et Gheerbrant 1969, 546-547 v. jumeaux). Blizanci mogu simbolisati prevaziđeni dualizam i dostignutu ravnotežu redukcijom dvoje na jednog (odnosno postizanjem unutrašnje harmonije i ucelovljenja), ali strah koji oni izazivaju vezan je za metaforu raspolučene ličnosti, za provalu sopstvenih zlih nagona, za dualizam bića koji se ne može prevladati već se slikovito raspada na dve fizički iste ali suštinski različite osobe, odnosno, na psihološkoj ravni, na dva dela naše ličnosti. *Mit o dvojniku* prenosi slična značenja, s tim što je u nemačkom romantizmu ideja o Doppelgängeru zadobila tragičnu i fatalnu dimenziju susreta sa sopstvenom smrću u liku mističnog dvojnika (Chevalier et Gheerbrant 1969, 364-365 v. double).

U popularnokulturnoj imaginaciji klon može da funkcioniše kao čudovišni blizanac, kao destruktivni dvojnik originala, služeći fantaziji o tome da se lična nasilna priroda može prikriti (ostati neosveščena) i bezbedno projektovati na "drugog", tj. na klona. Češće je to varijanta teme o dvojniku koji izaziva strah od smrti najavljujući neprirodno udvostručavanje ličnosti. Problematičnost situacije koja proističe iz motiva klona kao dvojnika leži u samoj prirodi klona, čiju suštinu postojanja određuje upravo postojanje te druge osobe čija je kopija. Te-

žnja klona da otkrije svoj original, da mu se približi, stupi u kontakt s njim, uđe u njegov život i, možda, zauzme njegovo mesto – čini sižejni sklop koji nas zastrašuje mišlju da ćemo biti *istisnuti iz sopstvenog života*, da nećemo biti u mogućnosti da razlikujemo ko je ko. Motiv dvojnika koji je zauzeo mesto originala predstavlja, na primer, zaplet u filmu *The 6th Day*, ali i rasplet u filmu *The Island* u kome klon, namenjen za ubiranje organa, u odbrani izaziva smrt svog originala i, igrajući na kartu neraspoznavanja, preuzima njegov život kao svoj. Još jedna varijanta upotrebe ove teme u popularnoj kulturi tiče se multuplikacije originala istovremenom pojavom nekolicine klonova koji, osim u komediji *Multiplicity* koja se duhovito poigrava dopunjujućim efektom klonova kao dobrodošlim zamenama u prenatalnom životu, izazivaju identitetsku pometnju i užas umnoženog "ja" (*Cloned, The Third Twin, Moon, Anna to the Infinite Power, Cloning of Joanna May*). Ovako upotrebljen motiv klona kritički dovodi u pitanje *mit o jedinstvenosti i neponovljivosti naše ličnosti*, dok s druge strane reflektuje *strah od cepanja ličnosti* kao sigurnog puta u ludilo.

Gađenje, kao specifična reakcija i vid odbojnosti prema klonovima, počiva u opšteraiširenom uverenju da je *kopija manje vredna od originala*. Taj kulturološki stav često se naglašava kako u debatama tako i u popularnoj kulturi. U vezi klona, koji može biti multipliciran u nebrojeno primeraka, postoji u pozadini, stoga, uvek nešto "prljavo što nije na svom mestu" (Daglas 1993, 55) jer ga, tako umnoženog, ne možemo lako socijalno kategorisati, te otuda nečisto, nejasno, neautentično i lažno što nas ispunjava odbojnošću i gađenjem do tihe odvratnosti. Ako se tome pridodaju osobine, koje se u nekim delima popularne kulture pripisuju klonovima, kao što su infantilnost, duhovna sterilnost, bezosećajnost, aseksualnost, jasno je da s ovakvim inferiornim osobinama klonovi teško mogu da nam se predstave u punom ljudskom dostojanstvu. Takva bića, uistinu, lako je zamisliti u položaju robova – obespravljenih, bezvrednih osoba. Kada nam popularna kultura prikazuje klonove kao povorku istih kojom se manipuliše u nečasne namere ili kao osobe bez identiteta koje uzgajaju radi ubiranja organa, jedino što ljudi mogu još da se nadaju i od čega strahuju jeste da će doći do – *pobune robova*.

Zanimljivo je ovu situaciju uporediti sa sličnom fantazijom o pobuni androida ili replikanata, najupečatljivije prikazanih u filmovima *Blade Runner* ili *Terminator*. Ono što ljude plaši jeste pomisao da će se njihove kreacije otrgnuti kontroli i ljudsku vrstu po drugi put prognati iz raja u kome se, ovog puta, čovek "igrao Boga". Iako bi ishod po ljude mogao biti isti, razlika između ove dve vrste pobune leži u kvalitetima pripisanim ovim stvorenjima. Strukturalno posmatrano, čovek je sebe, kao prirodno biće, postavio na poziciju Tvorca – na sredokraću između i iznad artificijelnih bića koje je stvorio nalik sebi. Stvarajući androide kao biomehanička, fizički otpornija, snažnija, dugovečnija, i, moguće, inteligentnija bića od sebe, pripisao im je osobine "više od ljudi" koje ga, stoga, s razlogom plaše; klonovi se, pak, nalaze na drugom

kraju semantičke paradigme, i sa skupom inferiornih, manjkavih i neautentičnih osobina predstavljaju "manje od ljudi" kojih se ne plašimo ali ih se gadi-mo, iako je mogućnost njihove pobune takođe uznemirujuća.

Pomisao da bi se ovim ne-prirodnim Drugima dala ista prava kao i ljudi-ma, njihovim tvorcima, onespokojavajuća je isto koliko i bojazan da bi se ova bića mogla nenamerno "zaraziti" istom onom osobinom zbog koje je čovek prognan iz Raja: željom za spoznajom, za individualnošću, za slobodom.

Ipak, strah...

Ako se izuzme potreba filmske industrije da komercijalizuje atraktivnost različitih zastrašujućih i melodramskih scenarija, ostaje zaključak da popularna kultura po svom shvatanju uloge i svrhe kloniranja ne odstupa od, u javnosti, prihvaćenog stanovišta da je aseksualna reprodukcija ljudskih bića moralno pogrešan, egzistencijalno rizičan i pravno-politički neprihvatljiv čin. Kulturna komunikacija koja se ostvaruje žanrovskim formama (v. Žikić 2010, 194-195), reflektuje i podržava tekuće društvene i kulturne koncepte po pitanju kloniranja.

Naime, s jedne strane osvešćen *teror od nepoznatog*, da upotrebim izraz Džona Kaveltija, sastoji se u tome što su kloniranje i, uopšte, genetski inženjering bitno pomerili naša dosadašnja naučna, filozofska i religijska shvatanja o prirodnom (Božijem?) poretku stvari, a da još uvek nemamo jasnu kognitivnu sliku celokupnog fenomena i pratećih posledica. U tom smislu Stiv Garlick konstatuje da "kloniranje vodi naše mišljenje ka mogućoj budućnosti koja je fundamentalno uznemirujuća na način na koji je to teško logično objasniti... Iskustvo *neprirodno opasno*²⁸ javlja se kada se susretnemo s nečim što ne možemo svesno da spoznamo unutar postojećih epistemoloških paradigmi" (Garlick 2010, 140, 146). *To nepoznato* nastoji se da se učini spoznatljivim, kako u popularnoj kulturi tako i u medijskim i naučnim debatama, zamišljanjem različitih scenarija našeg odnosa s klonovima i njihovih mogućih utilitarnih funkcija.

U pozadini ostaje mitsko mišljenje koje sa svoje strane modeluje popularnokulturne obrasce i poruke koji se tim putem komuniciraju. Različiti strahovi i odbojnost koju klonovi izazivaju smatram da se mogu podvesti pod dva osnovna straha: *od dehumanizacije* i *od nerazlikovanja*.

Najpre na scenu stupa mitološki spasonosna, premda moralno kontroverzna misao koja sučeljava Prirodu i Kulturu. Klonovi *jesu nosioci razlika* –

²⁸ Garlick koristi engleski izraz *uncanny* kao pojmovno odgovarajući Frojdomov konceptu *Unheimlich* na koji se u radu poziva, a koji sam ja prevela kao *neprirodno opasno*.

nastali ne prirodnom seksualnom reprodukcijom poput nas-ljudi, već artificialnom aseksualnom reprodukcijom zahvaljujući našem naučnom znanju, drugim rečima – zahvaljujući *kulturi*. Kao takve, poput robota i androida, možemo ih smatrati našim tehnološkim proizvodom, našim vlasništvom, po potrebi dehumanizovanim i nesocijalizovanim (bio)artificijelnim bićima koje, možda, sažaljevamo ali ih možemo koristiti kao svaki drugi tehnološki proizvod. Dokaže li se da klonove tretiramo kao "kontejnere za rezervne organe" bezbedni smo po svoj logički sistem, imamo elemente za kategorizaciju koncepta "ko jeste a ko nije autentičan/prirodan čovek", osim što se moralno grozimo sebe. Ali, kroz istoriju, čovek je naučio (navikao?!) da se moralno užasava od sebe samog i zla koje je, ne jednom, upotrebio protiv sopstvene vrste - i da nastavi dalje.

Ako, pak, *humanizujemo klonove*, priznamo im pravo na prirodnost, izgubićemo osnovu za razlikovanje, dovešćemo u pitanje mit o sopstvenoj jedinstvenosti i neponovljivosti. Ako namerno stvaramo "vojsku istih", odnosno, naše kopije, postoji opasnost da se izgubimo u nekategorisanom kontinuumu istovetnog, ostaćemo bez distinktivnih jedinica tako potrebnih, a ne samo "dobrih", za mišljenje. Te distinktivne jedinice, po našem naučnom, filozofskom i religijskom uverenju predstavljamo, između ostalog, mi sami – neponovljivi genetski kod svakog pojedinačnog ljudskog bića, odnosno, jedinstvenu kreaciju Boga. Priznajući klonovima da su ljudi kao i mi, da se genetski i fizički ni po čemu ne razlikuju od svojih originala osim po poreklu nastanka a da, pritom, i oni mogu imati svoje jedinstveno životno iskustvo, dolazimo na teren uistinu nepoznatog: *stvaramo novu ljudsku vrstu koja i jeste i nije "mi"*.

Strah od tog nepoznatog proizvodi drugi, neposredniji *strah od mogućeg raspada kulturnog poretka* i uzajamnog nasilja između ljudi i njihovih replikanata – androida i klonova, od kojih neće moći više da se razlikuju. Premda moderna misao, kako piše Žirar, ne vidi opasnost od nerazlikovanja, mitska misao tu opasnost sasvim dobro uočava. *Odsustvo razlike*, a ne razlika, izaziva bazičan strah. Rene Žirar je takav obrt nazvao "krizom razlike", opasnom "zaraznom nečistoćom" koja vodi u nerazlučeno nasilje: "Tamo gde nema razlike, preti nasilje... a kada razlike zapadnu u krizu, blizanaca je sve više" (Žirar 1990, 66).

Ko ćemo, onda, biti *Mi*?

Literatura

- Ankeny, Rachel A. 2001. Send in the Clones. Survey Review. *Metascience* 10 (3): 402-405.
- Antonić, Sonja. 2009. Kloniranje kao etički problem. *Arhe - časopis za filozofiju* VI (12). Dostupno na <http://www.arhe.rs/ru/arhe-12/kloniranje-kao-eticki-problem>

- Battaglia, Debora. 1995. Fear of Selfing in the American Cultural Imaginary or "You Are Never Alone with a Clone". *American Anthropologist*, n. s. 97 (4): 672-678.
- Battaglia, Debora. 2001. Multiplicities: An Anthropologist's Thoughts on Replicants and Clones in Popular Film. *Critical Inquiry* 27 (3): 493-514.
- Carroll, Rachel. 2010. Imitations of life: cloning, heterosexuality and the human in Kazuo Ishiguro's *Never let me go*. *Journal of Gender Studies* 19 (1): 59-71.
- Cawelti, John G. 1976. *Adventure, Mystery, and Romance. Formula Stories as Art and Popular Culture*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Chevalier, Jean et Alain Gheerbrant. 1969. *Dictionnaire des symboles*. Paris: Robert Laffont / Jupiter.
- Corcos Christine, Isabel Corcos and Brian Stockhoff. 1999. Double-Take: A Second Look at Cloning, Science Fiction and Law. *Louisiana Law Review* 59: 1041-1099.
- Cormick, Craig. 2006. Cloning goes to the movies. *Historia, Ciências, Saúde-Manguinhos*, vol. 13, Suppl.0: 181-212.
- Daglas, Meri. 1993. *Čisto i opasno*. Beograd: XX vek – Plato.
- Ferreira, Maria A. 2005. *I Am the Other: Literary Negotiations of Human Cloning*. Praelger.
- Garlick, Steve. 2010. Uncanny sex: cloning, photographic vision, and the reproduction of nature. *Social Semiotics* 20 (2): 139-154.
- Gavrilović, Ljiljana. 2010. "Imaju li roboti dušu?" U *Naš svet, drugi svetovi. Antropologija, naučna fantastika i kulturni identiteti*, Bojan Žikić (ur.), 81-110. Beograd: Srpski genealoški centar i Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, Etnološka biblioteka 47.
- Gorunović, Gordana. 2010. "Ostrvo dana sutrašnjeg: književna fikcija kao kulturna kritika". U *Naš svet, drugi svetovi. Antropologija, naučna fantastika i kulturni identiteti*, Bojan Žikić (ur.), 31-64. Beograd: Srpski genealoški centar i Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, Etnološka biblioteka 47.
- Hamilton, Sheryl N. 2003. Traces of the Future, Biotechnology, Science Fiction, and the Media. *Science Fiction Studies* 30 (2), *Social Science Fiction*: 267-282.
- Henry, Michael. 2010. Biotechnology and the Reconstruction of Humanity. *Modern Age* 52 (2): 125-135.
- Hopkins, Patrick D. 1998. Bad Copies: How Popular Media Represent Cloning as an Ethical Problem. *Hastings Center Report* 28 (2): 6-13.
- Morscher, Edgar. 2005. Why Is it Morally Wrong to Clone a Human Being? How to Evaluate Arguments of Biopolitics, Biomorality, and Bioethics. *Ethics of Science and Technology Assessment* 24: 121-128.
- Roetz, Heiner (ed.). 2006. *Cross-Cultural Issues in Bioethics: The Example of Human Cloning. At the Interface/Probing Boundaries*, Vol. 27. Amsterdam: Rodopi.
- Shapiro, Donald E., Jennifer Long and Rebecca Gideon. 2000. To Clone or Not to Clone. *Journal of Legislation and Public Policy* 4 (1), Symposium Issue - *Legislating Morality: The Debate over Human Cloning*: 23-34.
- Sparrow, Robert. 2009. Therapeutic Cloning and Reproductive Liberty. *Journal of Medicine and Philosophy* 34: 102-118.

- Sulmasy, Daniel P. 2006. Promethean Medicine: Spirituality, Stem Cells, and Cloning. *Southern Medical Journal, Special Section: Spirituality/Medicine Interface Project 99* (12): 1419-1423.
- Warner, Marina. 1994. *Six Myths of Our Time: Managing Monsters*. Vintage.
- Whiting, Kate. 2011. Power of love in alternate world of human clones. *Nottingham Evening Post* [Nottingham (UK)] 11 Feb 2011: 17.
- Žikić, Bojan. 2010. "Mi smo *Ja*, a oni su *Roj*. Individualni i kolektivni identitet kao relaciono svojstvo ljudi i tuđina u naučnoj fantastici". U *Naš svet, drugi svetovi. Antropologija, naučna fantastika i kulturni identiteti*, Bojan Žikić (ur.), 191-218. Beograd: Srpski genealoški centar i Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, Etnološka biblioteka 47.
- Žirar, Rene. 1990. *Nasilje i sveto*. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada.

Dragana Antonijević

Department of Ethnology and Anthropology
Faculty of Philosophy, University of Belgrade

Do Clones Dream of Love?
Images of Clones in Popular Culture

Fantasies about clones, cyborgs and androids have become part and parcel of the mythology of modern times – the mythologies of the biotechnological era in which the achievements of genetic engineering have inflamed fears of possible abuse of scientific knowledge and the consequences of such abuse. The paper considers the phenomenon of reproductive cloning of human beings as it is represented in popular culture, especially film as it is one of the most important sources of representations and constructions of ideas about clones. After the introductory consideration of this phenomenon in scientific, ethical and media debates which are imbued with rejection of reproductive cloning, I have analyzed the different uses of the clone motif in selected movies. I have examined the structure and content of the genre formula of "social melodrama" which is present in films about clones, and have analyzed the mythical patterns pertaining to the topic of cloning, such as the myth of immortality, the myth of twins, the myth of the uniqueness of human kind etc. Ultimately, the nature and origins of the fear of clones and disgust that clones cause have been examined, and it has been shown that they mostly boil down to the fear of the dehumanization of human beings, the fear of the loss of difference and the transgression of biological, sociocultural and metaphysical boundaries.

Key words: clones, reproductive cloning, popular culture, film, fear of the loss of differences, fear of our dehumanisation

Les clones rêvent-ils d'amour?
Représentations sur les clones dans la culture populaire

Les fantaisies sur les clones, les cyborgs et les androïdes font désormais partie intégrante de la mythologie de l'époque contemporaine – mythologie de l'ère biotechnologique dans laquelle sont fréquentes les performances de l'ingénierie génétique ont suscité des craintes liées à la possibilité d'abuser des savoirs scientifiques et à des conséquences de tels abus. Dans cet article est étudié le phénomène du clonage reproductif des êtres humains représenté dans les œuvres de culture populaire, avant tout dans la production cinématographique, comme une des sources essentielles de la présentation et de la construction de l'idée des clones. Après un examen introductif de ce phénomène dans les débats scientifiques, éthiques et médiatiques se caractérisant par le refus du clonage reproductif, une analyse des différents emplois du motif du clone dans les films sélectionnés a été abordée. La structure et le contenu de la formule générique utilisée dans les films sur les clones ont été examinés, formule définie comme "mélodrame social"; ensuite a été entreprise une analyse des modèles mythiques liés au thème du clonage, comme par exemple le mythe de l'immortalité, le mythe des jumeaux, le mythe de l'unicité de l'espèce humaine, et d'autres encore. Enfin a été examinée la nature et l'origine de la peur et du dégoût des clones, qui dans leurs formes différentes se réduisent principalement à la peur de la déshumanisation des hommes et à la peur de non-différenciation et du dépassement des limites biologiques, socioculturelles et métaphysiques.

Mots clés: clones, clonage reproductif, culture populaire, film, peur de la perte des différences, peur de la déshumanisation

Primljeno / Received: 29. 04. 2012.

Prihvaćeno / Accepted for publication: 04. 05. 2012.